

Xüsusiləşmələr və onların tədrisi haqqında

Bəşir Əhmədov – pedaqoji elmlər doktoru, professor

Müasir dilçilikdə “cümlə” anlayışı iki mühüm istiqamətdə, iki aspektdə tədqiq olunur. Bunlardan biri konstruktiv (və ya nominativ, denotativ), digəri isə kommunikativ aspekt adlanır.

Konstruktiv aspektdə aşağıdakı daxildir: cümlənin tərkibi, cümləni təşkil edən üzvlər arasındakı semantik və sintaktik əlaqələr, cümlənin strukturu, cümlədə ifadə olunan modallıq çalarlıqları və s. Kommunikativ aspekt isə cümlənin ifadə məqsədinə (və, deməli, həm də intonasiyaya) görə növlərini, cümlənin aktual üzvlənməsini və cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsini öyrənməklə məşğul olur. Buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, “xüsusiləşmə” məfhumu cümlənin kommunikativ funksiyası ilə bağlıdır, fikri daha dəqiq, daha aydın ifadəsinə xidmət edir.

Dilçilik ədəbiyyatında xüsusiləşmənin mahiyyəti müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah olunur. Bu baxımdan mütəxəssisləri iki mühüm qrupa bölə bilərik: birinci qrup mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, xüsusiləşmə - məna rolunu nəzərə çatdırmaq üçün müəyyən üzvün intonasiya və fasilə ilə başqa üzvlərdən ayrılması, xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilməsidir. Orta məktəb dərslərində də məsələ məhz bu şəkildə qoyulmuşdur. İkinci qrup alimlər isə xüsusiləşməni daha çox sintaktik baxımdan şərh edir və göstərir ki, həmin anlayış bu və ya digər cümlə üzvünün başqa üzvlərlə əlaqəsi baxımından şərh edilməlidir. Onların mülahizələrinə görə, cümlənin xüsusiləşmiş üzvləri ilə həmin üzvlərin aid olduğu sözlər arasında sintaktik əlaqə çox zəif olur (hətta yox dərəcəsində olur), bunun da nəticəsində xüsusiləşmiş üzv yarımçıq xəbər yerində çıxış edə bilər, yarımpredikativlik əlaməti kəsb edir. Bu baxımdan xüsusiləşmiş üzv, xüsusiləşmiş üzvlə müqayisədə, nisbi müstəqillik qazanır, “muxtariyyət” əldə etmiş olur.

Birinci konsepsiyada duran alimlər belə hesab edirlər ki, cümlənin bütün üzvləri, yəni həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvləri xüsusiləşə bilər. Məsələn, onların fikrincə, mübtədə **xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta, həm də** kimi bir sıra sözlərin köməyi ilə xüsusiləşir. 1971-ci ildə nəşr olunmuş “Qrammatika azərbaycanskoqo yazıka” kitabının 322-ci səhifəsində həmin fikri əsaslandırmaq üçün belə cümlələr verilmişdir: - Geniş kütlələrin maarif və mədəniyyət məsələsi, **xüsusən gəncliklə əlaqədar olan yeni nəslin tərbiyyəsi** bizim gündəlik işimizdə öz əksini tapmalıdır. Onun bu halını qonaqlar, **xüsusilə Mina xanım** böyük bir müjdə kimi qarşıladı. Ən yaxın adamlar, **o cümlədən Leyla Solmazı** təbrik etdi. Nəinki Həsən kimi qocalar, **hətta Abbas kimi cavanlar da** sayıqlığını itirmişdir. Ona elə gəlirdi ki, cinayət, **həm də düşünülmüş cinayət** şəxəli bir ağacdır. Verilmiş

cümlələrdə qara hərflərlə göstərilən mübtədalar ona görə xüsusiləşmə hesab olunur ki, məna rolunu nəzərə çatdırmağa xidmət edir, xüsusi intonasiya ilə ayrılır, xüsusi vurğu altına düşür və xüsusi kommunikativ çəki kəsb edir. Eyni qayda ilə, “Sizi maraqlandıran Bakıdır, **xüsusən neft mədənləridir**” cümləsindəki “xüsusən neft mədənləridir” xəbəri də xüsusiləşmiş xəbər yerində çıxış edir.

İkinci konsepsiyanın tərəfdarları bu mülahizə ilə razılaşmır və belə hesab edirlər ki, cümlənin baş üzvləri xüsusiləşə bilmir, xüsusiləşmə yalnız ikinci dərəcəli üzvlərlə bağlıdır. Baş üzvlər, məlum olduğu kimi, cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir, ikinci dərəcəli üzvlərin izahına xidmət göstərmir, əksinə, özləri ikinci dərəcəli üzvlər tərəfindən izah olunur; izahedici funksiya daşımayan üzv isə aid olduğu üzvlə sintaktik əlaqəsini zəiflədə bilməz, aid olduğu sözdən məsafəcə uzaqlaşmaz, yarımçıq xəbərə çevrilməz və s. İkinci dərəcəli üzvün xüsusiləşməsi o deməkdir ki, baş üzv özünün həmin ikinci dərəcəli üzv tərəfindən izah olunmasına ciddi ehtiyac hiss etmir, həmin ikinci dərəcəli üzv olmadan da keçinə bilir. Nəticədə xüsusiləşmiş üzv cümlədə fakultativ mövqe tutur və baş üzvdən asılı olmaq xüsusiyyətini müəyyən qədər itirmiş olur. Məsələn: “Reyhan xanım, **anasının etirazına baxmayaraq**, Rüksarə xanıma kömək edirdi”. “Yanımda, **qoca anamdan başqa**, heç kəs yox idi”. “Biz, **institutun qabaqcıl tələbələri**, inşaat dəstəsinə yola düşdük” cümlələrini nəzərdən keçirək. Sonuncu misalda “institutun qabaqcıl tələbələri” birləşməsi “biz” sözündən sonra gəlmişdir və onu izah edir, dəqiqləşdirir. Deməli, həmin birləşmə əlavədir, lakin o, adi əlavələrdən fərqlənir, xüsusi tip əlavədir. Göstərilən birləşmənin xüsusi tip əlavə olmasının səbəbi odur ki, həmin əlavə, adi əlavələrdən fərqli olaraq, **xəbərlə uzlaşmır**. Əgər cümləni “Onlar, **institutun qabaqcıl tələbələri**, inşaat dəstəsinə yola düşdülər” şəklində qursaq, əlavənin xüsusiləşməsinin şahidi olarıq. Halbuki **məna rolunu çatdırmaq və xüsusi intonasiya ilə ayrılmaq baxımından** ikinci misaldakı əlavə birincidəkindən heç nə ilə fərqlənmir. Bunu həqiqət kimi qəbul ediriksə, heç bir şübhəyə yol vermədən deyə bilərik ki, xüsusiləşmənin məğzi tək cə məna rolunda yox, həm də sintaktik əlaqədə axtarılmalıdır. Yuxarıda mübtədanın xüsusiləşməsinə aid verilmiş misallar bu baxımdan narahatlıq törədir: xüsusiləşmiş mübtədaların hamısı xəbərlə eyni sintaktik bağlılığa malikdir, daha dəqiq desək, xəbər adi (xüsusiləşməyən) mübtədə ilə necə uzlaşırsa, müəlliflərin xüsusiləşmiş hesab etdikləri mübtədalarla da eyni qaydada uzlaşır.

Xüsusiləşmiş tamamlıq olan “qoca anamdan başqa” sözləri ilə xəbər arasındakı sintaktik əlaqəyə nəzər salaq. “Yox idi” xəbəri ilə “qoca anamdan başqa” xüsusiləşmiş tamamlığı arasında üç mövcud sintaktik əlaqədən hansı vardır? Həmin üzvlər uzlaşma, yanaşma, ya idarə əlaqəsi ilə bağlanmışdır. Xəbərlə xüsusiləşmiş tamamlıq arasında tabelilik əlaqəsinin bu üç tipinin heç biri müşahidə edilmir. Deməli, burada sintaktik əlaqə, təxminən, yox dərəcəsidədir. Deməli,

xüsusiləşmiş tamamlıq xüsusi tip tamamlıqdır, o, xəbərlə əlaqəsini itirmiş və yarımpredikativlik əlaməti kəsb etmişdir. Elə buna görə də onu xəbərlə əvəz etmək mümkündür (Yanımda bircə qoca anam var idi, ayrı heç kəs yox idi). Eyni sözləri “anasının etirazına baxmayaraq” xüsusiləşmiş zərfliyi haqqında da söyləyə bilərik.

Belə hesab edirik ki, hər iki konsepsiyanın müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Birinci konsepsiyanın müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, onun tərəfdarları mənanı əsas tuturlar, lakin formanı unuduqlarından səhvə yol verirlər. İkinci konsepsiyanın tərəfdarlarının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar formanı rəhbər tuturlar, ancaq mənanı nəzərə almamaq onların qüsuru hesab edilməlidir. Məlum məsələdir ki, məna ilə forma dialektik vəhdətdədir və onları təcrid etmək hökmən səhv nəticəyə gətirib çıxarır. Deməli, yeni bir konsepsiya irəli sürülməlidir. Həmin konsepsiya baxımından xüsusiləşmələrin başlıca əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) xüsusiləşmiş üzv cümlədə kommunikativ baxımdan nisbi müstəqilliyə malik olması məhz onun ifadə etdiyi məna ilə bağlıdır, yazıda isə durğu işarələri ilə izah etməli olduğu üzvdən ayrılır; 2) xüsusiləşmiş üzv kommunikativ baxımdan nisbi müstəqillik kəsb etdiyindən baş üzvlə əlaqəsini xeyli zəiflədir (hətta itirir) və ondan məsafəcə uzağa düşür; 3) xüsusiləşmiş üzv yarımpredikativlik əlamətinə malik olduğundan aid olduğu üzvlə müqayisədə əlavə məlumat ifadə edir. Xüsusiləşmiş üzvün kommunikativ müstəqilliyə malik olması məhz onun ifadə etdiyi məna ilə bağlıdır, sintaktik əlaqənin çox zəif olması (və ya heç olmaması) isə kommunikativ müstəqilliyin qrammatik ifadə vasitəsi yerində çıxış edir. Bunu qəbul etsək, deməliyik ki, xüsusiləşmiş üzvlərə semantik-qrammatik prinsip nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Yuxarıda verdiyimiz iki konsepsiyadan birincisi semantikanı, ikincisi isə qrammatikanı əsas götürməklə müəyyən səhvə yol verir. Üçüncü konsepsiya isə ayrılıqda semantik, ayrılıqda qrammatik prinsip deyil, məhz semantik-qrammatik prinsipi ön plana çəkir.

Semantik-qrammatik prinsipdən çıxış edərək xüsusiləşməyə aşağıdakı tərifini verə bilərik: **məna rolunu nəzərə çatdırmaq üçün özünə məxsus intonasiya** (o cümlədən də fasilə, vurğu və s.) **ilə izah etməli olduğu üzvdən ayrılan, sintaktik əlaqə baxımından adi (xüsusiləşməyən) üzvlərdən fərqlənən ikinci dərəcəli cümlə üzvünə xüsusiləşmə deyilir.**

Orta məktəb dərslərində həmcins üzvlərin xüsusiləşməsindən də söhbət gedir, lakin verilmiş misallarda sintaktik əlaqələr – göz önündə olduğundan onları xüsusiləşmə hesab etmək çox çətindir. Məsələn, dərslərdə belə faktlar verilmişdir: meyvələr, **xüsusən üzüm** insan üçün çox faydalıdır. İclasda çıxış edənləri, **xüsusən Mürsəli çox** alqışladılar və s. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1959-cu ildə nəşr etdiyi “sintaksis”də göstərilir ki, xəbərlə sintaktik əlaqəyə girən üzv xüsusiləşmir (bax: səh. 226). Deməli, elm ədəbiyyatda bu məsələyə müsbət

mənada toxunulmuşdur, lakin məsələ ətraflı şərh edilməmiş və orta məktəb dərslərinin müəllifləri lazımı nəticə çıxarmamışdır.

Bəs dərslərdəki misallarda xüsusiləşmə adı ilə verilən sözləri necə izah etməliyik? Onları xüsusiləşmə adı ilə verməyin kökü harada axtarılmalıdır?

Zənn edirik ki, bunun səbəbi **xüsusən, xüsusilə, hətta** tipli bağlayıcıların tabelilik bağlayıcıları hesab edilməsi ilə bağlıdır. Əslində isə həmin bağlayıcıları tabelilik bağlayıcıları sırasında vermək lazım gəlir. “Şuşada, Ağdamda, hətta bağbanlar da “Molla Nəsrəddin” jurnalını oxuyurlar” cümləsində “hətta” sözünü tabelilik bağlayıcısı kimi qəbul etmək qeyri-mümkündür (bu məsələyə prof. M.Hüseynzadənin əsərlərində də toxunulmuşdur). Məlumdur ki, həmcins üzvlər arasında birləşdirmə - iştirak, qarşılaşdırma - ziddiyyət, bölüşdürmə, aydınlaşdırma kimi əlaqələr olur. **Xüsusən, xüsusilə** tipli bağlayıcılar məhz tabelilik bağlayıcıları olub, aydınlaşdırma mənasını ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində xüsusiləşmələrin bu növləri vardır: a) tamamlığın xüsusiləşməsi (başqa, savayı, əlavə, yanaşı, əvəzinə, bərabər, birlikdə kimi bir sıra sözlərin köməyi ilə düzəlir); b) zərfliyin xüsusiləşməsi (feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunan zərflərin xüsusiləşməsi daha çox yayılmışdır, bundan başqa, **halda, kimi** sözləri də zərflərin xüsusiləşməsində mühüm rol malikdir); c) əlavənin xüsusiləşməsi (birinci və ikinci şəxs əvəzləri ilə ifadə olunmuş üzvün əlvələri xüsusiləşir).

Xüsusiləşmiş üzvlərin tədrisini adi (xüsusiləşməmiş) üzvlərlə müqayisəli şəkildə təşkil etdikdə çox yaxşı nəticə alınır. Bu cəhətdən aşağıdakı misallara nəzər salaq.

<i>Tərkibində xüsusiləşmə olmayan cümlələr</i>	<i>Tərkibində xüsusiləşmə olan cümlələr</i>
<p>Əsərdə həm müsbət, həm də çatışmayan cəhətlər vardır.</p> <p>Yanımda təkcə anam var idi, başqa adam yox idi.</p> <p>Ana övladı üçün xoşbəxtlik arzu edər, başqa şey arzu etməz.</p> <p>O, attestat da almışdır, tərifnamə də.</p> <p>Siz mənə minnətdar olmalısınız, amma hay-küy salırsınız.</p> <p>Özü təmizlik işlərinə cavabdehdir, amma natəmizliyə yol verir.</p> <p>Günahkar olsam da, məni məzəmmət etmədilər.</p>	<p>Göstərilən müsbət cəhətlərlə yanaşı (bərabər, birlikdə), əsərdə bir sıra çatışmayan cəhətlər də vardır.</p> <p>Yanımda, anamdan başqa, heç kəs yox idi.</p> <p>Ana, övladı üçün, xoşbəxtlikdən savayı (başqa, əlavə), nə arzu edə bilər?</p> <p>O, attestatdan əlavə, tərifnamə də almışdır.</p> <p>Siz, mənə minnətdar olmaq əvəzinə, hay-küy salırsınız.</p> <p>Özü, təmizlik işlərinə cavabdeh olduğu halda, natəmizliyə yol verir.</p> <p>Günahkar olmağıma baxmayaraq, məni məzəmmət etmədilər</p>

Bu tiptən olan cümlələrin müqayisəsi şagirdlərdə belə bir inam yaradır ki, xüsusiləşmiş üzvlər mənaca nisbi müstəqilliyə malikdir və qrammatik baxımdan intonasiya (yazıda isə durğu işarələri) ilə aid olduğu üzvdən ayrılır. Birinci sütunda xüsusiləşmə yerində çıxış edən üzvlər ikinci sütunda, bir qayda olaraq, cümlə formasında verilmişdir. Bu məhz onun nəticəsidir ki, xüsusiləşmiş üzvlərdə potensial şəkildə yarım predikativlik əlaməti mövcuddur və onlar asanlıqla cümlə formasına düşə bilər.

"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", Bakı, 1981, №3